

Anna Frank-Van Westrienen, *De Grootte Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw* (Amsterdam: Noord-Hollandse uitgevermaatschappij, 1983, xi + 385 blz., f60,—, ISBN 0 444 8657 3x).

Cultuurgeschiedenis in de echte zin des woords wordt in Nederland op het ogenblik nauwelijks meer geschreven. Daarom is het verheugend, dat een van de vele gedeelten die daarvan over de Republiek nog ontbreken door dit Leidse proefschrift is ingevuld. En wel des te meer aangezien in de publikaties die aan dit onderwerp in het buitenland zijn gewijd - of zij nu op de coffee-table thuishoren of niet - het Nederlandse aandeel in de Grand Tour als nonexistent wordt afgedaan. Mevrouw Frank heeft aan deze situatie definitief een einde gemaakt. Want zij toont aan dat sinds 2 september 1571 talloze regenten- en adellijke zoonpjes (de laatsten in mindere mate) uit de Republiek op educatiereis gingen. Zij heeft zich bij haar studie beperkt tot diegenen die als *tourist* op reis gingen na het voltooiën van een universitaire studie en daarover het verplichte verslag of brieven voor de thuisblijvenden schreven. Uit het register kan men opmaken dat 158 van deze lieden in Europa korte of lange tijd in het boek worden gesignaleerd. Van 30 van hen wordt achterin een korte biografie opgenomen, want aan de hand van hun papieren is het onderwerp voor Nederland onderzocht.

De schrijfster gaat met een analyse van tractaten van Marnix, Lipsius en de oriëntalist Thomas Erpenius na wat idealiter de bedoeling van het ondernemen van zo'n reis was. Ook het uit 1592 daterende testament van Oldenbarnevelt licht ons in welke voornemens hij had met het naar het buitenland zenden van zijn zoons. Mevrouw Frank geeft ons alle details hoe deze jonge heren hun kansen vergooiden en hoe ambassadeur Van Aerssen wanhopig werd door hun gedrag. Maar Oldenbarnevelt haalde ze pas terug toen de rekeningen zeer hoog begonnen op te lopen. Dit soort voorvallen en de slechte invloeden, die de jonge mensen konden ondergaan, werden ook vóór het vertrek al gevreesd, maar ondanks alle nadelige verschijnselen, die men in vrijwel elk land wist aan te wijzen, meenden vele ouders dat de Grand Tour toch goed voor hun zonen was.

Het organiseren van zo'n reis was geen kleinigheid: men moest het gunstige seizoen kiezen, op politieke omstandigheden letten; vervolgens bleef er de kwestie of men met een huisleraar zou reizen dan wel in het gevolg van een ambassade of met medereizigers. Men had paspoorten nodig en gezondheidsbriefjes en veel geharrewar met de ouders kwam voor over het belangrijke probleem van krediet- of wisselbrieven voor het levensonderhoud. De auteur deelt ons mee, dat het gezien de grote onderlinge verschillen, niet mogelijk is een duidelijke berekening van de kosten van de *tour* te maken. Het reizen zelf, de problemen te land en te water worden daarop onder de aandacht gebracht, terwijl we een inzicht krijgen in het gidsbedrijf. Men ging op reis om vreemde landen te leren kennen en (belangrijke) mensen te ontmoeten, maar ook om manieren te leren en beleefde conversatie te kunnen voeren. Terwijl men academies bezocht om snel een doctoraat te verwerven gingen de studieuze neigingen vooral uit naar het leren van talen. Dan kon men de Parijs se salons bezoeken en contacten leggen, maar dat gelukte niet iedereen. Al bespreekt de schrijfster wel zeer kort in dit verband de ontwikkeling van het ideaal van de 'honnête homme' (215 + noot 53) dit speelde nu juist voor de Nederlanders, evenals voor de anderen, een grote rol. Een 'honnête homme' moest immers ook kunnen excelleren in de rij-school, kunnen dansen, musiceren en schermen. En in deze activiteiten ging vaak veel tijd zitten. In het algemeen gesproken bleek het in Italië veel moeilijker te zijn bij de *gens de bien* binnen te komen, maar er bleef genoeg contact met andere reizenden mogelijk. Men ging dan ook met zijn allen in Rome naar ceremonies van de katholieke kerk om bijvoor-

RECENSIES

beeld de gewijde palmtak van de paus op Palmzondag te ontvangen! Opmerkelijk is de conclusie van mevrouw Frank dat de Nederlanders niet veel contact hadden met *touristen* van andere nationaliteiten.

Bijna 70 bladzijden worden in dit boek gewijd aan wat de reizigers zagen en aan het oordeel dat zij erover neerschreven. Het valt op dat dit vooral het geziene in Frankrijk, Engeland en Italië betreft. Duitsland werd als transitoland gezien en Spanje wordt niet besproken al reisden sommigen er wel heen (Van Aerssen, L. Huygens). De vraag rijst of er eigenlijk ontwikkeling was in de ideale Grand Tour? Maar dit aspect wordt nauwelijks aangeraakt en we moeten het stellen met de opmerking dat na de eerste reizen eind zestiende eeuw Zürich en Bern niet meer werden aangedaan (273) en dat aan het einde van de volgende eeuw Praag en Wenen een bescheiden rentree maakten in de *tour* (310). Te betreuren valt verder dat de schrijfster dit hoofdstuk 'Tourist in touw' laat voorafgaan door een N.B. waarin zij stelt dat hierin niet de verklaring maar de vertelling voorop staat. Op deze wijze wordt echter afstand gedaan van een van de belangrijkste en ook boeiendste taken van de historicus. Bovendien houdt mevrouw Frank zich zelf niet aan haar mededeling. Zij moet het ook als niet bevredigend hebben ondervonden slechts refererend te werk te kunnen gaan. Kort samengevat gaat het hier om het probleem in hoeverre de reizigers alleen zagen wat zij *wilden* zien. Met andere woorden in hoeverre waren zij reeds door hun lectuur (bijvoorbeeld van de vele gidsen, die ook zoals we uit het goede overzicht begrijpen vaak van elkaar waren gekopieerd), opvoeding etc. geconditioneerd hun waarderings op bepaalde manieren te uiten? Met het constateren dat 'Baedeker' en 'Cicerone' de tourist appreciatie of afwijzing in de mond gaven (275, 308, 315) is het probleem slechts opgeschoven. Deze eenvoudige oplossing zou de intelligentie van vele reizigers onderschatten. Er is altijd sprake van een subtiel proces van wisselwerking, waarbij enerzijds het 'beeld', dat men vóór het vertrek heeft, bepalend kan zijn voor de appreciatie, maar waar anderzijds ook de confrontatie met de realiteit en de invloed van de omgeving een rol kunnen spelen bij het wijzigen van dat 'beeld'. Het heeft geen zin voortdurend te herhalen dat een opmerking een cliché is als men er niet bij vermeldt wat de achtergrond en de functie van deze uitlating is: dit temeer daar het belang van topoi in de zeventiende-eeuwse denkwereld nog evident is.

Een enkel voorbeeld kan dit toelichten: vele reizigers deden de middeleeuwse kathedralen af als 'Gottisch' in tegenstelling tot hun zeer waarderende oordelen over de bouwwerken uit de klassieke oudheid. Is die afwijzing nu gebaseerd op onbehagen en werkte het schemerduister der Franse kerken verwarrend, zoals de auteur stelt (306)? Deze verklaring schiet te kort daar een nadere bepaling van de existentie van het historisch besef van de zeventiende-eeuwen ontbreekt. Ook de daarmee samenhangende nadruk, die zij legt op het feit dat men de gebouwen vooral op ambachtelijk meesterschap en technische prestatie waardeerde en niet naar 'intrinsieke kunstwaarde', vooronderstelt een negentiende-eeuwse opvatting van kunst waardering en van positie van de kunstenaar, die men twee eeuwen eerder niet mag verwachten. Kunsthistorici hebben ons hierover uitgebreid voorgelicht.

Ondanks deze opmerkingen over het soms zwakke interpretatieve kader van deze studie mogen wij de schrijfster geluk wensen met dit boeiende boek, waarin een schat van vaak onbekende gegevens op knappe wijze is samengevat. Laten we hopen dat zij er nog eens toe komt enkele van de vele door haar opgespoorde bronnen uit te geven.

E.O.G. Haitsma Mulier

Bernd Kappelhoff, *Absolutistisches Regiment oder Standeherrschaft? Landesherr und Landstande in Ostfriesland im ersten Drittel des 18. Jahrhunderts* (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Niedersachsen, XXIV; Untersuchungen zur Standege-schichte Niedersachsens, IV; Hildesheim: Verlag A. Lax, 1982, vii + 486 blz., ISBN 37 848 2524 9).

De Duitse historiografie heeft de territoriale landstanden veelal met *dédain* behandeld: men zag er verouderde instellingen in, die de krachtige landsheer alleen maar hinderden bij zijn opdracht een moderne staat te scheppen. Tegen dit anachronistische perspectief van Hartung en anderen neemt Kappelhoff terecht stelling. In het voetspoor van Hintze, Carsten en Oestreich benadrukt hij de positieve functie van de territoriale standenvergaderingen als voorvechters van oude vrijheden. De functie van de standen als handhavers van representatieve noties tegenover de absolutistische tendensen van de landsheerlijke politiek is een paar jaar geleden nog eens duidelijk in het licht gesteld in een door Karl Bosl uitgegeven bundel, *Der moderne Parlamentarismus und seine Grundlagen in der standischen Repräsentation* (Berlijn, 1977).

De *Landschaft* Oost-Friesland is een dankbaar object om de negatieve of positieve waardering voor de houding van de standenvergaderingen aan te toetsen. Anders dan zijn voorganger Hinrichs, 'Die ostfriesischen Landstande und der preussische Staat 1744' *Jahrbuch... Emden* (1927) ziet Kappelhoff die standen niet slechts als plagerig vertragende factoren in de progressieve politiek van de landsheren. Zijn studie richt zich op de eerste decennia van de achttiende eeuw, de periode voorafgaand aan de Pruisische erfopvolging (1744), waarin de Oostfrieze standen in een hooglopend conflict geraakten met hun landsheer, wiens politiek met vaste hand werd uitgevoerd door de kanselier Enno-Rudolph Brenneysen.

In het systematische inleidende deel trekt Kappelhoff de hoofdlijnen van de socio-politieke geschiedenis van Oost-Friesland sinds de zestiende eeuw. Door bemiddeling van de Nederlandse Staten-Generaal werd in 1595 het verdrag van Delfzijl gesloten, waarbij een einde kwam aan de 'Emder revolutie'. De stad van Althusius verzekerde zich van een preponderante positie die bij latere verdragen en keizerlijke resoluties werd bekrachtigd. Aan het begin van de zeventiende eeuw hadden de Oostfrieze standen hun positie tegenover de pretenties van hun landsheren - sinds 1464 uit het 'huis' Cirksena - weten te versterken: er werd een hofgerecht ingesteld; de belastinginning en -administratie werden in handen gelegd van een college van administrateurs dat werd samengesteld uit twee vertegenwoordigers van elk der drie standen, met als zetel Emden; diensten van de boeren mochten niet worden vermeerderd; de standen zouden in Emden een garnizoen van 600 tot 700 man onderhouden. De Staten-Generaal mochten een garnizoen in Leerort leggen. Zij garandeerden de landsverdragen. Hun rol was zo groot dat men Oost-Friesland wel karakteriseerde als een protectoraat van de Staten-Generaal.

Kappelhoff beschouwt de interne spalting van Oost-Friesland in een 'Marsch'- en 'Geest'-land, een gereformeerd en een luthers bevolkingsdeel (overeenkomend met zelfbewust en gezagsgetrouw, renitent en gehoorzaam, rijk en arm) als een belangrijke vormende kracht in de Oostfrieze geschiedenis. De standenvergaderingen zelf werden samengesteld uit vertegenwoordigers van de steden Emden, Norden en Aurich; de ridderschap had door uitsterven van geslachten en sinds de aankoop van stemhebbend goed door stellingen, weinig kracht meer. Opmerkelijk is dat in Oost-Friesland ook de derde of huismansstand berechtigd was tot de landdag. De auteur heeft nagegaan welke de achtergronden waren van de boeren die aan het begin van de achttiende eeuw in Marsch en Geest